

ӨӨРДИН ДОМГ ШИНЖЛЛТИН ТОЙМ БЭЭДЛ

Эрт цагас авн моңһл туурһтн улс эврэ келн улсин өвэрц хадһлсн заң-үүлтэ, шажна сүзгтэ, байн сээхн амн үгин сойлын зөөртэ бээсмн. Түүнэ заагт өөрд улсин амн үгин зөөр ниит моңһлын амн урн үгин зөөрин негнь кесг болсн деерэн бас эврэ өөрдин өвэрц шинжэРН йилһрн ут удан цагин эргцд делгрж ирсн болдг. Тиим өвэрц шинжтэ үүдэврмүдиг авч үзхлэ, йөрөлмүд, магтал, дуд, үлгүрмүд, келнэ ээдрэ һарһдг үгмүд, харал, йиртмжнн хурвнтс, домгуд, домг үлгүрмүд, сидтэ үлгүрмүд, баатрин тууль, амн үгин туужс болн нань чигн ардын амн урн үгин үүдэврмүдт эн өвэрц шинж тодрха шиңгрэд эн цагт мана сойлын өв болсн бээдг.

Өөрд улсин заң-үүл шиңгэсн ардын амн үүдэврмүд, өөрд нутгт нутглсн оһн эмтнэ жирһл бээдл, санан седкл, авьяс бэрц болн йиртмжнн туск оһн үзгдлд тээлвр кеж, йиртмжд болсн күүнэ танһлтыг үзүлдг бээсмн болжана. Эн таларн өөрднрин амн урн үүдэврмүд, ниит моңһлын амн урн үүдэврлэ ирлцэтэ болчкад нигт залһлдата гидгнь марһан уга гиж үзж болна.

Урн зокьялын онлын үүднэс хэлэхлэ, урн санан, келнэ билг хойр амн урн үүдэврмүдт зергдөн бээдг учрта. Кесг түүкин цаг үй давулад ирсн амн урн үүдэврмүдин урн санан болхла, келнэ билгэр сээхрэд, урлгжад, кев янзнь батрад бээсмн. Сойлдан дурта, келнэ билг эрдмтэ улсин ач тусар, урн санан, амн үүдэврмүдт байн аһуһ, келнэ чимг немгдсэр йовж сонһн үлгдкүнтэ болж, түүнэ үглмжиг шинжлхд эк сурвлж болн ашглгдх болсн мөн. Эн мет сонһн үлгдкүнтэ үүдэврмүд ниит моңһлын амн урн үүдэврн

үндсн шинжлэ эдлэр, тер зергэр өөрднрин амн урн үүдэвр чигн төрл зүүлэрн оln, аһулһарн байн, заң-үүлин залһлда хадһлсн үүдэвр гисн үнллт олж бээнэ.

Эрдмтдин шинжлсн дүнгэс үзхлэ, «амн үгин сидэр йиртмжиг тээлврлх гисн санан домгин үүслт» болсн бээж. Домг үүдэгдсн хөөн үгин күчн сидд күүг иткүлх, йиртмжин оln үзгдлд эм орулж дүрслдг кев-янз йовандан домгин өвөц болсмн. Үлгүрнь, Моңһл туурһтна хамг аңхн экн йозуриг «Моңһлын нууц товчан»-д темдглгдсн «өвк деедсин ирлт» гидг домгт иижж бичгджэнэ: «Чиңгс хаана деедс болхла, теңгрин заяһар төрсн Бөрд Чон, түүнэ гергн Хо Марл хойр теңгс нууриг һатлж онон һолын экн бурхн халднд Батцаһан көвүн төрж», — гисн бээнэ. Эннь домг болхас биш үнн тиим гисн бэрмт бээдг уга. Эннь сэкүсн сүлд шүтэн болгч аң аһрусна нернд эм орулж дүрслсн үгин күчнэ ид. Эн бээдлтәһэр аңхн түрүнд домг үүдэгдсн гиж номтнр тоолжана.

Ниитин он тооллын 13-гч зуунас эклэд бурхн шажн моңһл орнд делгрэд, 16-гч зун болхд ниит оln түмн дунд тарсн мөн. Эн үймүдэр шажн шүтлһтэ нигт залһлдата домг үүдэгдх болж. Бурхн шажна домг гисэр моңһлын, өөрднрин, эндкгин, түвдин, бурх шүтдг болн бурхн шажна сойлын күртэмж күртсн ондан келн улсин домгудла бас чигн залһлдата болсн бээдг. «Юван улсин үйд, моңһлын ламнр «Бурхна арвн хойр зокъцңһу» мет ном судриг моңһл келнд орчулсна хамт эртнэ эндкгин домг үлгүр болн шакмуниин домг, домг үлгүрнь моңһл домг болн домг үлгүрин нөлөлж бээв» [1. Г. Намжл. X. 4].

Бүк моңһл туурһтна амн урн үүдэврмүдиг моңһл келтнрин эрдмтд болн һазадын орн нутгин моңһлч эрдмтнр оньган өгч шинжллт кесн йовдл өрнлтэ болж бээнэ. Үлгүрнь, Б. Я. Владимирцов, А. Моста-ерт, Н. Н. Поппе, М. Н. Хангалов, Һалсанг. Орс орн нутгт, хамгин түрүн болж хальмг фольклорт оньган өгсн күн Иван Лепехин. 1768–1769 жилмүдт эн күн хальмг теегэр йовад 13 тууль бичж авад, теднэн барт белдэд һарһсмн. Дарань, В. Л. Котвич., Г. Н. Потанин, К. Ф. Голстунский, А. М. Позднеев, Б. Я. Владимирцов, А. В. Бурдуков хальмг фольклор цуглуулх болн номин шинжллт кесн мөн.

Орс орн нутгт, өөрднрин амн урн үгин үүдэвриг темдглин авч цуглуулн диглх көдлмшиг 19-гч зун жилин чилгчэр орсин эрдмтн болн зуулчд түрүн болж кесн болдг. Үлгүрнь, Г.Н. Потанин, К. Ф. Голстунский, А. М. Позднеев, А. В. Бурдуков мет улсин нериг зааж болна. Амн урн үүдэвр цуглуулхд Г.Т. Потанин йир ик ач туста көдлмш кесмн. «Тер 1876–1880 жилин хоорнд хоорнд моңһл нутгар зуулчлн йовсн цагтан йир олн амн урн үгин материал цуглуулсн бээнэ. Тегэд, 1881–1883 жилд «барун хөөт» гисн нертэ дөрвн дегтр болһн барлулж. Тер дегтрмүдин хойрдгч болн дөрвдгч ботьд өөрд моңһлын заң-заңшал болн амн урн үүдэврлэ залһлдата зүүлмүд орсн бээдг. Үүнд 187 үлгүриг орс келнд товчлн орчулсмн» [2. Б. Дэмринжав. Х. 4].

А. М. Позднеев болхла, 19-гч зууна 80-гч жилмүдэс эклн тод бичгэр өөрдин тууж, «Жаңһр» барлгдсн мөн [3. Позднеев А. М. 1911]. болн амн урн үүдэврмүд цуглуулж барлад ик гидг күч көлсән орулсмн [4. Позднеев А. М. 1892]. А. М. Позднеев бичсн «Моңһл овгтна ардын утх зокъялын жишэ» болн «Моңһл ардын дун» гидг ном 1880 жилд барас һарсн болад үүнд халх, өөрд, буряд нутгас 65 дууна үгиг худм болн тод бичгэр барлгсн бээв.

Нертэ моңһлч эрдмтн Б. Я. Владимирцов «Панзатантраһас авсн моңһл үлгүрин хураңһу», (Владимирцов Б. Я. Монгольский сборник рассказов из Pancatantra. Пр., 1921, «Сб. МАЭ». Т. V. Вып. 2 л, 1925) «Моңһл өөрдин баатрлг тууль» [5. Владимирцов Б. Я.], «моңһл ардын амн зокъялын дееж» [6. Владимирцов Б. Я.], «Моңһл өөрдин баатрлг тууль» гидг номд өөрдин нертэ туульч Парчн (1855–1926) ахлсн туульчдас темдглж авсн «Бум эрднь», «Дайни күрл», «Киигин киитн көк төмр зев», «Эргл мергн», «Эргил – төргл», «Шар будн» мет зурһан туульг орс келнд орчулад оршлтаһинь номт барлулж. 1926 жил бичсн «Моңһл ардын амн зокъялын жишэ» гисн номд өөрдин Байд, дөрвд, захчн, миңһд, торһуд, ураңхан дун, домг, үлгүр орв.

Хальмгт октябрьск революцас урд хальмг олн эмтнэ урн үгд кен чигн оньг өгч йовсн уга бээж. Эн төрт хальмг теегт ирсн номтнр цаг зуур баахн болзгт оньг өгдг бээж. Хальмгт «революцас урд хальмг улс делгүдән харңһу бээсм... 1911 жилд бичгтэ улснь 2.3 % бээж», — гиж темдглэтэ. [7. Ц. О. Леджинов, Г. М. Шалбуров. Х, 6].

Октябрьск революцин дара, Ц. О. Леджинов, Г. М. Шалбууров, Б. Сангаджиева, Л. Сангаев, А. Ц. Бембеева, Н. Н. Мусова, Б. Б. Оконов, Е. Д. Мучкинова, Корсункиев Ц.К., Кичиков А.Ш., Овалов Э. Б., Биткеев Н. Ц., Пюрвеева (Сангаджиева) Н. Б., Басангова Т.Г., Хабунова Е. Э., Сарангов В. Т., Басаев Д. Э мет эрдмтнр харсн мөн. Сүл жилмүдт болхла, Манджиева Б.Б., Селеева Ц.Б., Горяева Б.Б., Убушиева Д. В., Надбитова И. С., Борлыкова Б. Х мет идр насна эрдмтнр амн зокъялыг шинжлхд көдлжэнэ.

Хальмгин амн зокъялыг цуглуулн диглж бичгт буулһн барлулх үүлд, Хальмгас Чехословак орнд хорһдхар одсн цөн кедүн хальмгуд сурһуль эрдмән делгрүлхэр 1925–1927 жилд Прага балһснд «Хонх» гидг нертэ 5 боть ном тод бичгэр харсн. Эн номд хальмгин амн зокъял, заң-заңшал, тууж болн нань чигн төрмүд орсн бээдг. Түүнэ дарань, 1941 жилд Ц. О. Леджинов болн Г. М. Шалбууров белдсн «Хальмг фольклор» Элстд барлгдв. Эн ном тавн энгтэ болад, негдгч энгд дуд, хойрдгч энгнь йөрөлмүд, һурвдгч энгнь ут туульс, дөрвдгч энгнь баатрлг дуулвр тавдгч энгнь фольклорин үүрмг энгс гиж хуваж. Ут туульс гисн энгд домгуд орж.

1961–1974 жилмүдт «Хальмг туульс» гисн дөрвн боть ном хальмгт хальмг бичгэр барлгдсн бээдг. Түүнэ хөөн барлгдсн амн урн үүдэврин туск ном медэг жигсавл: Е. Э. Хабунова бичсн «Һулмт»[8], Б. Б. Манджиева белдсн «Алтн чеежтэ келмрч — Боктан Шаня» (Энд 82 экн үүдэврмүд орсн болад түүн дотр 12 домг болн амн үгин туужис йовна) [9], Б. Х. Борлыкова белдсн «Буутан Санжин туульс» (33 экн үүдэврмүд орсн болад түүн дотр 5 домг болн амн үгин туужс орж) [10]. Очра Номтын «Мөңк дееж». Бард белдсн Б.А. Бичеев [11], Б. П. Амбекова «Цецн булг» [12] мет үүдэврмүдин нер зааж болна.

Моңһлын амн зокъял шинжлһтин үүлст Ш. Гадмба, Ц. Дамдинсүрн, С. Дулма, Кату, П. Хорлоһар ахлсн ик оln эрдмтнр бээдг. Теднэ үүдэсн зэрм бүтэлиг хэлэхнь:

Ц. Дамдинсүрнгин «Моңһл урн зокъялын дееж зун билг оршв» (1959 ж), Х. Сампил-дандавин «Моңһл ардын заң-үүлин амн зокъял (1)» (1978 ж), «Малчн ардын заң-үүлин улмжлл (2)»

(1985 ж), Ш. Гадмба, Х. Сампил-дандавин «Моңһл ардын амн зокъял (3)» (1988 ж), С. Дулмана «Моңһл домг зүүһин дүр» [13] болн үүнэс талдан бас чигн оһн ном һарсн болжана.

Шинжэнэ болн Хальмгин зэрм домгудын барлгдсн цаг хуһцаг хэрцүлвл, Шинжанд амр келгдж бээсн «Һалдмбан домг», «Амрсанана домг», «Сээрм нуурин домг» (Сартгтан домг гиж бас келнэ), «Тенгр нуурин домг», «Богдын һурвн шовһрин домг» мет домгуд 1980-гч жилмүдин эклцэр бичгт буулһгдсн болжана. Хальмгт келгддг «Мазн Тоол-Мала гидг һаһцхан яһж алсна тускар», «Мазн яһж көвүһән таньж авсна тускар», «Миитр нойна туск тууж», «Ончхан Жирһлин тускар», «Эрэн сән Эдг», «Собсид» мет домгуд хэрин 1941 жилд барлгдсн мөн.

Шинжэнэ өөрднрин эрдмтд дунд амн зокъял шинжлсн улс бас идвкэтэ бээһэ. Эн тоха Т. Жамца, На. Басң, Б. Дэмринжав, Т. Намжл, Х. Бада, Т. Бадм, К. Дорва, Н. Батбайр, Ч. Эрнцэ, Т. Жамца, Т. Байнбат, Н. Бууваһар ахлсн күмснн нер зааж болхмн. 1981 жилэс хөөш барлгдсн Шинжэнэ домг, домг үлгүрин бээдлиг үзхлэ:

1. 1981–1993 жилд барлгдсн «Хан тенгр» нертэ амн зокъялын цуврл бичг.
2. Ба. Дэмринжав белдсн «Зурһада мергн», «Сааль Мергн болн Саадг Мергн», «Хар арңһ», «Алтуһа мергн» [14].
3. Т. Намжл бичсн «Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ холвана судлл» [15].
4. Бада, Алтноргл, Эрднь «Өөрд түүкин сурвлж бичг» [16].
5. Ч. Эрнцэ болн Т. Намжл. «Өөрдин заң-заншал» (тод) [17].
6. Т. Намжл «Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл» [18].
7. Н. Басң. «Шинжэнэ өөрдин үлгүрт дун» [19].
8. «Өөрдин судлл» гисн нертэ эрдм шинжлһнэ седкүл.
9. Н. Зөргтэ белдсн «Ховг Сээрин моңһл ардын амн зокъялын дееж» [20].
10. Н. Буува бичсн «Негн үзгин сүг сүнс (Ховг-Сээрин түүкт күн, түүкин кергүд)» [21] мет номмуд.

Өвр моңһлд болхла, Мандх, Цеңн-мөңк, Буйн-кишг, Төгс-байр, Г. Намжлын бүтэл оһна оньг тусхагдна. Ш. Гадамба,

Д. Церенсодмн бичсн «моңһл ардын амн зокъялын дееж бичг» [22], Көк Буйна «Моңһлын заң-үүлин мөрдл», Бадрңһу Һомбу хойр тод үзгэс буулһсн «Өөрд моңһл домг үлгүр» Пекинд Үндстнэ кевллин хорад 1987 жилд барлулж һарһсмн. [23], Дәмби-Пелжд бичсн «Өөрд моңһлын эртнэ урн зокъялын товча» [24], Алтн-Од белдсн «Эзнэ торһудын йос заңшалын үүлдвр» [25], Г. Намжл бичсн «Моңһл домгин хэрцүлсн судлл» [26], Күрлша бичсн «Моңһл домгин сойл судлл» [27].

Деед моңһлд, Сарн-Герл белдсн «Деед моңһлын заң-ааль» [28], Раш, Товчн бичсн «Субеһин моңһлчудын амн үлгүр» [29] мет номмуд.

Шинжәнэ өөрднр, хальмгудла орн нутг сундлсн бээдг болвчн нег үндстн болсар теднэ домг, домг үлгүр, амн үгин туужиг хэрцүлн шинжлх домгин хэрцүлсн судллын күрә кемжәнд ач холвгдлта болх юм.

Бүк өөрднрин амн зокъялын күрә кемжән болн тархлт өргн болх учрас өөрдин заң-үүлтә холвгдлта амн урн үүдәвриг шинжлхнхь деер заагдсн орн нутгин күрәнд биш, хәрин түүкин ут удан цаг үйин йовцдк сойлын үүслт, делгрлтин мөриг толь болһн үзж, цаг үй, орн зә, шилтән мет бүрлдкүнә учр йовдлыг хам авч үзхд болмжин чинртә болсмн.

Зүүлт

Алтн-Од. Эзнэ торһудын йос заңшалын үүлдвр. Көк-Хот: Өвр моңһлын ардын кевллин хора, 2004. 224 х.

Алтүжә мергн. Дәмринжав Б. белдв. Үрмч: Шинжәнэ ардын кевллин хора, 1997. 538 х.

Алтн чеежтә келмрч – Боктан Шаня. Сост. Вступит. ст. коммент. и приложения Манджиева Б. Б. Элиста: Учреждение Российской академии наук Калмыцкий институт гуманитарных исследований РАН, 2010. 171 х.

Астраханской губернии и в подлинном калмыцком тексте изданные А. М. Позднеев ординар. Проф. СПб. ун-та, 1892.

Буутан Санжһин туульс. Сост., вступит. ст., коммент. и прилож. Борлыковой Б. Х. Элиста: КИГИ РАН, 2010. 308 х.

Һулмт (Хальмгудын әмдрин эргцин заң-үүл болн амн үүдәвр). Хабунова Е. Э. Элиста: АОр «НПП «Джангар», 2005. 206 х.

Владимирцов Б. Я. Образцы монгольской народной словесности. С.-З. Монголия. СПб., 1926.

Владимирцов Б. Я. Монголо-ойратский героический эпос. // пер., вступит. ст., примеч. СПб.; М., 1923.

Дулма С. «Моңһл домг зүүһин дүр». Сөйге, Дүңяр хойр Моңһл бичгэс худм бичгт буулһв. Көкхот: Өвр Моңһлын сойлын кевллин хора, 1999 .

Дэмринжав Б. Өөрдин баатрлг үлгүрин судлл. Пекин: Үндстнэ кевллин хора. 2006. 358 х.

Дэмби-Пелжэд. Өөрд моңһлын эртнэ урн зокъялын товча. Көк-Хот: Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 1999.

Курлиа. Моңһл домгин сойл судлл. Пекин: Үндстнэ кевллин хора, 2004. 507 х.

Моңһл ардын амн зокъялын дееж бичг. Гаадамба Ш. болн Цэрэнсодмон Д. белдв. Көк Хот: Өвр моңһлын ардын кевллин хора, 1984.

Намжл Г. Моңһл домгин хэрцүлсн судлл. Пекин: Үндстнэ кевллин хора. 2001. 389 х.

Намжл Т. Өөрдин заң-үүл болн амн зокъялын хэрцэ холвана судлл. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2004. 346 х.

Намжл Т. Өөрд моңһлын заң-үүлин сойл. (4 боть) Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2010 .

Негн үзгин суг-сүнс (Ховг-Сээрин түүкт күн, түүкин кергүд). Буува Н. белдв. Уланхад: Өвр моңһлын кевллин бөлгллин Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 2012. 219 х.

Очра Номтын «Мөңк дееж». Бард белдснь Бичеев Б. А. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 2006. 398 х.

Өөрд түүкин сурвлж бичг. Бада, Алтноргл, Эрднь барт белдв. Көк Хот: Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 1985. 496 х.

Өөрдин заң-заңиал. (тод) Эрнцэ Ч. болн Намжл Т. белдв. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 1995.

Өөрд моңһл домг үлгүр. Бадрңу болн Һомбу белдв. Пекин: Үндстнэ кевллин хора, 1987.

Хальмг фольклор. Леджинов Ц. О., Шалбууров Г. М. Элст: 1941. 446 х.

Позднеев А. М. Джангар. Героическая поэма калмыков, с приложением вновь открытой и впервые издаваемой третьей главы, в оригинальном калмыцком тексте. С П б, 1911.

Позднеев А. М. Калмыцкие народные сказки, собранные в калмыцких степях *Сааль Мергн* болн Саадг Мергн. Дэмринжав Б. белдв. Пекин: Үндстнэ кевллин хора. 1996. 667 х.

Сарн-Герл. Деед моңһлын заң-ааль. Пекин: Үндстнэ кевллин хора, 1992.

Субеһин моңһлчудын амн үлгүр. Раш болн Товчн белдв. Көк Хот: Өвр моңһлын сойлын кевллин хора, 1984.

Хар арһн. Дэмринжав Б. белдв. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 1983.

Ховг Сээрин моңһл ардын амн зокъялын дееж. Зөргтэ Н. белдв. Үрмч: Шинжэнэ ардын кевллин хора, 2004. 384 х.

Амбекова Б. П. Цецн булг. Элиста: АОр «НПП «Джангар», 2006. 318 х.

Шинжэнэ өөрдин үлгүрт дун. Басң Н. белдв. Өвр моңһлын шинжлх ухана техник мергжлин кевллин хора. Уланхад, 1999. 519 х.